

-TALANSÁG

Kertész Imre Sorstalanság című regényének tandem orosz fordításáról

2003 őszén készült el Kertész Imre *Sorstalanság* című regényének első orosz fordítása. Férjemmel, Shimon Markissal együtt készítettük. Markis pár héttel az első rész megjelenése után meghalt. Rá és erre a húsz évvel ezelőtt befejezett közös orosz fordításra emlékezik az alábbi írás.

A *Sorstalanság* 1975-ben, megjelenésének évében került kezembe. Családom felfalta, de nem beszéltünk róla. Barátaim körében az elit mércéjeként szolgált, ki ismeri, ki nem. Hogy ki szereti, értelmetlen kérdésnek tartottam, mert olyan volt, mint egy fejbevágás. Nekem, kezdő bölcsésznek óriási felismerést jelentett, hogy valamit úgy írnak meg, hogy ne szeressük. Emellett lényegében olyan volt, mint egy tévedésből megjelent szamizdat, mert alig esett róla szó. (Hasonló érzésekkel olvastam pár évvel korábban Konrád Györgytől *A látogatót*.)

A szamizdat jelleg azért fogott meg, mert orosz szakos voltam, s ráadásul egy furcsa nemzedéknek is a tagja. Legalább tizenkét éves koromig nem is értettem, mit jelent ez a szó, hogy zsidó. Kamaszkoromban kellett fokozatosan kiderítenem, miért létezik ez a tabu, aztán szinte detektívmunkával azt is, mi is történt a második világháború alatt a zsidókkal.

Legjobb gimnáziumi barátom nővére volt Klauber Mari, sokat tanultam tőle hosszú éjszakai beszélgetéseken. Ő szerezte az egyetem elvégzése után első tanári állásomat a Móricz Zsigmond Gimnáziumban, ahol szenvedélyesen tanítottunk együtt öt éven át, amikor is kirúgtak. A Móriczban nagyon szoros kapcsolat volt a magyartanárok között. A *Sorstalanság* itt is etalon volt, de még ezoterikus. Ekkoriban ismertem meg Spiró Györgyöt, Mari férjét, és náluk láttam egyszer Kertész Imrét is.

A kilencvenes évek legelején második férjem egy moszkvai orosz zsidó emigráns lett, akit megtaposott az élet. Kezdetől úgy éreztem, hogy ő a megfelelő fordítója a regénynek, és nem csak azért, mert ösztönös nyelvtelenség volt és még tehetségesebb fordító, hanem a párhuzamos *sorstalanság* miatt.

Szimon Markis (oroszosan), Markis Simon (magyarosan) vagy Shimon Markis (ahogy emigráns „harmadik életében” írta) 1931-ben született. Apja, Perec Markis, aki Nyugat-Ukrainából származott, jiddis avantgárd költőként már 1919-ben kitűnt tehetségével. Kiejében publikált, majd expresszionista költőcsoportot alakított Varsóban (Di Haliasztra, avagy „A Banda”). Innen Párizsba vezetett útja, de 1926-ban visszament a Szovjetunióba, Moszkvába. Úgy tűnt akkor, hogy a szovjet kultúra teret ad a jiddis irodalomnak. Az új rendszerre azonban szinte látatlanban esküdött fel, hiszen nem ismerte. Sokakkal együtt nem látta előre, hova vezet, és mire használja fel a zsidókat, mielőtt ellenük fordul. Markis apja a második világháború alatt tagja lett a Zsidó Antifasiszta Bizottságnak, amely világszerte kapcsolatokat épített és támogatást kért a náci Németország elleni háborúhoz a Szovjetunió számára. Ki sejtette, hogy ennek következménye lesz a háború után a leszámolás, a „gyökértelen” zsidók ellen irányuló úgynevezett (mert ugyan mit neveztek valódi nevén) „kozmpolita” kampány. Félelmet keltő kirakatpere a zsidó kultúra nagy-

jait vette célba. Markis apját 1949-ben tartóztatták le tizennégy zsidó vezető értelmiségivel és művésszel együtt, és három év fogság és kínvallatás után kettejük kivételével 1952 augusztusában végezték ki őket, titokban. A „meggyilkolt költők éjszakája” lett Sztálin utolsó leszámolója.

A Markis család mit sem sejtett az apa kivégzéséről. Őket 1953 legelején (amikor a hír-hedt orvosper zajlott) tartóztatták le, újabb alapos éjszakai házkutatás után. Simont hűszonkét évesen a moszkvai egyetemről rángatták ki, az utolsó tanév derekán. A család távolabbi tagjait, nagybácsit, unokatestvért, féltestvért is összeszedték a Szovjetunió minden sarkából, és a kazah sivatagba száműzték őket.

A Sztálin halálát követő enyhülés idején, a száműzetésből hazatérve Markis befejezte tanulmányait, és klasszika-filológus diplomával műfordító lett. Homéroszt és Rotterdami Erasmust az ő kommentárjaival, Platónt, Plutarkhoszt és Apuleiust az ő fordításában olvasta Anna Ahmatova és Joszif Brodskij is, akiknek körébe tartozott, és akik naplójukban, írásaikban, ahogy Mandelstam özvegye is, említik és „zseninek” nevezik. Fordított Thomas Mannt, Feuchtwangert, E. A. Poe-t is.

A család csak jóval Sztálin halála után szerezhetett tudomást az apa kivégzéséről, és már ekkor eltökélték, hogy amint és ahogy lehet, elhagyják a gyűlölt országot. Markis 1970-ben házasság révén Budapestre költözött. Azonnal kilépett a szovjet állampolgárságból, ami akkoriban nem volt szokás. De a szovjet rendszertől nem szabadult, mert itt is alapjában ugyanolyan volt a rezsim. Új családját kényszerűen hátrahagyva disszidált innen is, vagyis amikor 1973-ban meghívást kapott a Genfi Egyetemre, nem tért vissza Budapestre. (Meghívása névleg egy évre szól, de az 1973 őszi kezdődő tanévre csak 1974 februárjában érkezett ki, addig nem kapott útlevelet. A tudományos meghívottakat általában nagy késéssel engedték ki akkoriban, megcsonkítva külföldi tartózkodási idejüket, illetve azt remélve, már nem is lesz értelme kiutazniuk.)

Svájcban semmit nem kellett oroszra fordítani. Markisnak Moszkvában még megjelent egy-két fordítása (távozásá miatt álnéven), de ennek vége lett. Budapesten tovább foglalkozott Rotterdami Erasmusszal, újszerű értelmezését nagyra tartják világszerte, könyvei jelentek meg a témában angolul, franciául és magyarul is (Gondolat Kiadó, 1976). De nem Erasmus-kutatónak hívták Genfben, abból is akadt elég Svájcban, hanem az akkor alakult orosz tanszékre.

1977-től új témát talált: az orosz-zsidó irodalommal kezdett foglalkozni, ő találta ki ezt a kifejezést is, és elindította e kettős identitású irodalom kutatását. Felfedezte, körülhatárolta a tudományterületet, rég elfeledett XIX. századi szövegeket ásott elő, adott közre és ismertetett egykori orosz nyelvű zsidó folyóiratokból. A XX. századból pedig Iszaak Babel, Ilja Ehrenburg és főleg Vaszilij Grosszman voltak kutatásainak „hősei”.

Éppen Iszaak Babel kapcsán ismerkedtem meg vele 1987-ben. Babelról szólt 1977-es diplomamunkám és 1983-ban írott kandidátusi értekezésem is. Professzorom és mentorbarátnóm biztatására első cikkemet elküldtem néhány kollégának, köztük Markisnak is. Visszatekintve jelentőségteljesnek tűnik, hogy egymástól függetlenül ugyanabban az évben írtuk meg első elemzésünket Babelról, és érdekes látni a mából kettőnk módszerének különbségét is. Akkoriban lassan őrlt a kiadók malma: mire Babel-monográfiám évekkal később végre 1992-ben megjelent, már együtt éltünk.

Simon magyartudásának fejlődése és nyugdíjazása tette lehetővé, hogy belekezdjünk a *Sorstalanság* fordításába 1998-ban. 2002 tavaszától leveleztünk róla a moszkvai Text kiadóval, azért velük, mert náluk jelent meg az első orosz Kertész-mű, *Az angol lobogó*, 1991-ben. Lagymatagon válaszolgattak, úgy tűnt, nem érdekli őket a szöveg.

2002-ben fordítói ösztöndíjra pályáztam kettőnk nevében a Füst Milán Alapítványhoz, amelyet el is nyertünk – talán azért, mert az elbírálás közben jött meg a Nobel-díj előszele. December elején vettük át a díjat a Tudományos Akadémián, az akkori *Magyar Nemzet*

véletlenül egyazon oldalon tudósított a Nobel-díj és a Füst Milán-ösztöndíjak átadásáról (utóbbiban Kertész neve nem szerepelt).

A kettős örömhír lendületével újra felvettük a kapcsolatot a Text kiadóval, akik nem válaszoltak, majd unszólásra és nagy sokára kértek egy mintafejezetet, hogy „megnézhesék a szöveg minőségét”. Simon erre dührohamot kapott, hiszen akkor már ötvenéves fordítói múlt állt mögötte, és neve volt a szakmában. „Ez nem garancia a minőségre? Olvasgassanak egy kis Plutarkhoszt!” Én azonban titokban elküldtem a mintaszöveget, az első fejezetet. A Text válasza késett. A gyakorlati élethez, ideértve saját szerzői jogait, Si-monnak nem sok érzéke volt, de most jól sűgott az intuícója.

2003 márciusában újra kerestem a kiadót, akik kitérő válaszokat adtak, majd végre közölték, hogy náluk Jurij Guszev a Kertész Imre-fordító, a regény az ő fordításában fog megjelenni.

Első reakcióm az volt, hogy Guszev nem méltó ehhez a szöveghez. Valaki, aki a szov-jet lapokban zavartalanul publikált és sértetlenül boldogult a szovjet időkben, ne nyúljon ehhez a szöveghez. Elkeseredve azonnal megkerestem az akkori jogtulajdonos német ki-adót (onnan sem gyorsan jöttek a válaszok), majd egy orosz nyelvű izraeli kiadót. Még magát Kertészt is próbáltam megközelíteni, de csak a feleségével tudtam beszélni egy nyilvános eseményen, aki széttárta kezét.

A német kiadó válaszából végül kiderült, hogy a Text (aki ugyebár tudott a mi fordításunkról) hosszú évekre megvásárolta az orosz fordítási jogokat az egész világra, az izraeli kiadás jogát is beleértve. (Markis izraeli állampolgár volt, miután a disszidálás miatt magyar állampolgárságától megfosztották. Utóbbit 1993-ban visszakapta, Göncz Árpád engedélyével.) Szerencsére eszembe jutott és rákérdeztem a jogtulajdonosnál, hogy a Text vajon megvásárolta-e a folyóiratközlés jogait is. Kiderült, hogy azt nem. Ekkor küldtük el, 2003 tavaszán a regény első felét a *Jerusalem Review (Jerusalimszkij Zsurnal)* úgynevezett „vastag” folyóiratba. Honoráriumot nem kértünk – örültünk, hogy a jogdíjat megfizette a folyóirat, akiket nagyon nehezen vettem rá arra, hogy hivatalosan, és ne a „szokásos” fű alatti orosz módon intézzék ezt el.

2003. október 30-án zártuk le a kéziratot, Simon november elején visszautazott Buda-pestről Genfbe, ahol december elején váratlanul meghalt. Az okát mai napig nem tudom pontosan, a napját is csak kikövetkeztettem. Ennek idén húsz éve.

Az orosz *Sorstalanság* második része már halála után jelent meg. Az elsőhöz hasonlóan olvasható az interneten is. Mint utólag észrevettem, nem teljes terjedelmében. Felteszem, azért, mert nem a teljes közlés jogát vették meg (az online közlését pedig biztosan nem).

Arról, hogyan zajlott a közös fordítás, a pusztá tények nem adnak teljes képet. Kertész regénynyelve nem mindennapi nehézséget jelent a műfordító számára, ezért nem ritka, hogy párban fordítja egy forrásnyelvű és egy célnyelvű fordító, illetve nem véletlen, hogy több nyelvre is kétszer fordították le. Nálunk Simon fordított, hiszen alapszabály, hogy anyanyelvre műfordítunk. Mindig kész mondatokat írt le, mire leült az írógép, majd a kétezres években már a számítógép elé. Akár írt, akár fordított, a fejében minden készen állt. Az utólagos javításokból általában alig egy-két apróság jutott egy oldalra. Itt azonban hetente megbeszéltük és átjavítottuk az elkészült részt, minden szót és mondatot átrágvá. Ezután átolvastuk és értelmeztük a következő heti fordítandó adagot. Óriási, szenvedé-lyes vitákat folytattunk, mert ő csak szabályos orosz mondatokat volt hajlandó leírni, ami azonban az elbeszélő, a kamaszfiú körülményes gondolkodásmódjára nem jellemző.

A „sorstalan” elbeszélő kamaszfiú nyelve azt a mentalitást és értékrendet tükrözi, amelyre a Horthy-rendszer iskolája nevelte. Ebből alakul ki a minden szörnyűséget fe-gyelmezetten elfogadó fiatalember szemlélete, amelyet modora is tükröz. A személyesen megtapasztalt felfoghatatlan zsidó sorsot szinte igazolni próbálja, összeegyeztetni azzal, amit tanárai és szülei adtak neki magatartási mintaként. Az elhallgatások is nagyon fon-

tosak ebben a szövegben, mert rámutatnak, hogyan születik ebből a hazugság. Hát ezért nem szabad a mondatokat szabályosra formálni fordítás közben. A fordítónak tudnia, éreznie és éreztetnie kell minden szóban és mondatban azt a kettősséget is, hogy a túlélő sorstalan szembesíti akkori tudatát a maival, anélkül, hogy kilépne akkori énjéből. Például ha az elbeszélő kamasz azt mondja, iparkodik valahová, akkor nem választhatja a fordító a legegyszerűbbnek tetsző megoldást, azt, hogy egyszerűen siet. Vagy a fogas kérdések között idézhetném Citrom Bandit, aki így utasítja fiatal barátját: „mosd ám meg a pöcsödet is”. Ehhez gondosan meg kell határozni és ki kell választani a stilisztikailag megfelelő rétegnyelvet, ahonnan a szó származik. Ha két különböző közegben nevelkedett fordító rág meg minden szót, több az esély, hogy megőrződnek ezek az árnyalatok. Sokat tanultunk a rendelkezésünkre álló francia és német változatokból is, főleg a hibáikból. Később kapcsolatba léptem a francia fordítópárossal (ők is párban dolgoztak, a házaspár orosz „fele” Budapesten élt korábban), és hozzájárulhattunk ahhoz, hogy a francia fordítás néhány hibája a második kiadásba már ne kerüljön bele.

A címen hetekig gondolkodtunk, végül nyolc verzióból választottuk ki azt, hogy *Obezdoľennoszty*. A szó töve, a *dol(ja)* sorsot, osztályrészt, részt jelent. Obezdoľennij – ezzel a szóval régebben a számkivetetteket, szegényeket, megalázottakat és megszomorítottakat nevezték; ma már nagyon ritka, nem használatos szó. A korábban a magyarban sem létező címszóra jellemző fosztóképző (-talan-, -bez-) és a szóvégi főnévképző is megvan benne (-ság, -[n]oszty).

A Guszev-féle címváltozat így hangzik: „Sors nélkül”. Mint később kollégáktól értesültünk, Guszev munkája során folyamatosan kérdésekkel bombázta magyar irodalmár ismerőseit, ami nem csoda: ezért dolgoztunk mi is párban. Guszev fordítása jóval a miénk után, 2006-ban jelent meg, vagyis a mi szövegünk ismeretében. Természetesen nem másolt, de mégis rendelkezésére állt már egy értelmezés.

Meglepő módon ezt követően a Text kiadó jelentkezett nálam. Ezúttal korábbi Markissal közös fordításunk, Pap Károly *Azarelje* érdekelte őket (amely korábban, 2001-ben szintén a *Jeruzsálimszkij Zsurnal* lapjain jelent meg). Vonakodtam, mert az előtörténet sértődöttsége még nem múlt el. (És soha nem fog elmúlni, mert Simon halála még jobban bevészte.) De azután az orosz olvasóra gondoltam, akihez eljuthat Pap Károly. 2008-ban elküldtem a fájlt. A szerződésbe belefoglaltam, hogy kötelesek megvenni a Pap Károly-jogokat is a magyar jogtulajdonostól, aki megvásárolta az író özvegyétől annak halála előtt. Hogy ezt nem tették meg, később tudtam meg. (A magyar jogtulajdonos egy ideig ordított velem, és azóta demonstratív módon nem is köszön.)

Keserűen arra gondoltam, hogy akkor a nagy magyar–orosz szerzői jogi meccs állása 1-1. Amikor Iszaak Babel 1920-as *Naplója* fordításomban magyarul megjelent (második külföldi kiadásként a francia után!), a kiadó nem fizette ki a jogokat az akkor már igen idős özvegynek, akitől hosszú, kézzel írott levélben szemrehányások záporoztak fejemre. Hálátlan vagyok, írta szegény Antonyina Pirozskova évekkel később is, amikor már (87 évesen) az USA-ba emigrált unokájához. Pedig ő nagy bizalommal adta át nekem a *Napló* gépiratát, amikor találkoztunk Párizsban, a francia kiadás bemutatóján, amelyhez én írtam az előszót.

A *Sorstalanság* éppen úgy nem foglalta el (egyelőre?) az őt megillető helyet az orosz irodalomban, ahogy hazai 1975-ös megjelenésekor itthon, és az első német fordítás után sem külföldön. Orosz íróbarátaink közül is többen bevallották, hogy nem is tudták végigolvasni, annyira ellenszenves számukra a szöveg.

Amikor 2004-ben a *Sorstalanság* második részét elküldtem a folyóiratnak Jeruzsálemben a posztumusz kiadásra, a Markis emlékére összeállított blokk részeként, észrevettem, hogy két helyen lehetséges jobb megoldás, de képtelen voltam belenyúlni. Azután erőt vettem magamon: Simon mindig „pontosan, szépen” dolgozott.